

1944-45: Hvor mye ville Moskva i nord?

SVEN G. HOLTSMARK

I krigens sluttfase var de militære og byråkratene i det sovjetiske utenriksdepartementet de pågående talsmenn for makt-politikk i nord. Grensen mot Norge skulle skyves vestover til Tanaelven, og russiske tropper burde rykke frem til Narvik. Svalbard skulle styres i fellesskap og Bjørnøya underlegges Sovjetunionen. Men den politiske ledelsen ved Stalin og Molotov hadde andre interesser, som var viktigere for Sovjet å ivareta. Kronikkforfatteren er historiker ved Institutt for forsvarsstudier.

Fra høsten 1944 og frem til vinteren 1946 var en gruppe byråkrater i det sovjetiske utenrikskommissariatet sterkt opptatt av Svalbards og Nord-Norges rolle for forsvaret av Sovjetunionen. Det ble foreslått å skyve den norsk-sovjetiske grensen vestover til Tanaelven. Samtidig skulle man komme overens med den norske regjeringen om en form for fellesforvar av de resterende deler av Nord-Norge. Den samme gruppen presset på for å få satt ut i livet fellesforsvaret av Spitsbergen, som Nygaardsvolds regjering hadde akseptert i april 1945. Sommeren 1945 fikk disse idéene sterk støtte fra de ansvarlige visesutenrikskommisærer og fra den militære ledelse. Beslutningen om ikke å sette dem ut i livet ble tatt på det politiske toppplan, av Molotov, Stalin og politbyrået.

Under krigen hadde tyskernes fly- og flåtebaser i Nord-Norge vært utgangspunkt for angrep på forsyningslinjene til Nord-Russland i Nordishavet. Svalbard hadde derimot spilt en perifer rolle både i alliert og i tysk strategi. Det er derfor ikke overraskende at sovjetiske militære var interessert i et sovjetisk militært nærvær i Nord-Norge, mens de bare viste lunken interesse for tanken om å opprette baser på Spitsbergen og Bjørnøya. Det er uklart hvilke politiske motiver som (i tillegg til åpenbare operasjonelle forhold) lå bak beslutningen om å la sovjetiske tropper krysse grensen til Norge og besette den østligste delen av Finnmark høsten 1944. Dokumentene viser at det bl.a. fra generalstabens side ble tatt til orde for å la dette nærværet være utgangspunkt for en mer permanent ordning.

Ingenting kom ut av de russiske planene. I september 1945 trakk de

gjenværende sovjetiske troppene seg ut av Finnmark. Sommeren 1946 startet arbeidet med å demarkere den norsk-sovjetiske grensen, med utgangspunkt i mellomkrigstidens norsk-finske grense. Det kom aldri noen forespørsel om baserettigheter for Sovjet i Nord-Norge. Også Svalbard-saken fikk en lite dramatisk utvikling. Den sovjetiske utenrikskommisæren Vjatsjeslav M. Molotov presenterte kravet om fellesstyre av Spitsbergen og en overdragelse av Bjørnøya til Sovjetunionen i november 1944. Den norske regjeringen ble bare utsatt for et begrenset sovjetisk press i tiden som fulgte. I april 1945 sa regjeringen seg villig til å gå inn for en revisjon av Svalbard-traktaten. Forslaget, som hadde form av et utkast til en norsk-sovjetisk felleserklæring, åpnet bl.a. for norsk-sovjetisk felles forvar av Spitsbergen. Etter dette ble saken ikke forfulgt fra sovjetisk side for sommeren 1946. Da var imidlertid den norske regjeringen på vei bort fra sitt standpunkt fra april 1945. I februar 1947 ble Molotov orientert om at Stortinget avviste videre forhandlinger basert på dette opplegget. På det bilaterale planet markerte Stortingets vedtak slutten på Molotovs forsøk på å endre Svalbards status, som et demilitarisert område under norsk suverenitet.

Molotovs utspill under en samtale med Trygve Lie natten til den 12. november 1944 var resultatet av et press som hadde bygget seg opp i utenrikskommissariatet siden begynnelsen av krigen. Allerede sommeren 1938 forelå de første forslagene om å «aktivisere» det sovjetiske nærværet på Spitsbergen og Bjørnøya. I denne tidlige fasen spilte det sovjetiske konsulatet i Barentsburg rollen som pådriver. Argumentasjonen fikk mer kraft etter den tyske okkupasjonen av Norge våren 1940. Det ble nå krevet at Sovjet burde ta kontroll over Spitsbergen. Det var imidlertid først høsten 1944 at Molotov lot seg overtale til å luften tanken om en omfattende forandring av Svalbards status. I dokumentene som lå til grunn for Molotovs avgjørelse, ble det argumentert med at farvannene mellom det nord-norske fastland og Svalbard utgjorde et strede som forbinder Nord-Russland med Atlanterhavet, og at baser på Spitsbergen og Bjørnøya ville være av avgjørende betydning for kontrollen over dette havområdet. Selv om militær-strategisk terminologi ble flittig brukt, er det lite i materialet fra utenrikskommissariatet som tyder på at Molotovs utspill hadde sin bakgrunn i krav eller ønske fra generalstabens side. Tvert imot, selv om de militære fra vinteren 1945 ved flere anledninger ga sin støtte til tanken om å opprette baser på Spitsbergen og Bjørnøya, var de usikre på

MOT VEST: Tanaelven var tenkt som permanent grense mellom Sovjet og Norge.

verdien av et fast militært nærvær på disse øyene.

De militæres lunke interesse var trolig én årsak til at russerne aldri la særlig kraft bak sine Svalbard-fremstøt. Vel så viktig var det at gevinsten ved å drive igjennom kravene i forhold til Svalbard ville bli oppveiet av de ødeleggende følger en slik politikk ville få for andre – og viktigere – sovjetiske interesser. Gradvis begynte russerne å forstå at Svalbard-fremstøtene ga ammunisjon til forkjemperne for en klare vestvending i norsk utenrikspolitikk. Saken hadde også en øst-vest-dimensjon: Russerne fryktet, med rette, at sovjetisk press i forhold til Svalbard ville styrke amerikanernes krav om baser på Island og Grønland. Sommeren 1945 besluttet derfor russerne at spørsmålet først skulle reises med full tyngde når det forelå base-avtaler mellom USA og Island, og mellom USA og Danmark om Grønland. Silke permanente avtaler kom imidlertid i stand først i 1951, på et tidspunkt da norsk medlemskap i Atlanterhavspakten for lengst hadde tvunget russerne til å satse på *status quo* som ledetråd for deres Svalbard-politikk.

De militære var langt mer opptatt av mulighetene for å skaffe seg fotfeste på fastlandet i Nord-Norge. Hovedelementene i opplegget ble skissert i et memorandum fra oktober 1944: Grensen skulle skyves vestover, bort fra Murmansk- og Pechenga-området, samtidig som man skulle bli enige med den norske regjeringen om en form for fellesforvar av de resterende deler av Nord-Norge. Vi vet ikke i hvilken grad de militære myndighetene foretok en omfattende utredning omkring spørsmålet. Det som er klart, er at sjefen for generalstabens så sent som sommeren 1945 ga sterk støtte til kravet om en grenserevisjon og til idéen om å opprette baser i Nord-Norge. Men også i forhold til Nord-Norge var det de sivile utenriksbyråkratene som presenterte de mest drastiske forslagene. I forbindelse med en uenighet mellom russerne og de vestallierte på forsommeren 1945 om kring de tyske krigsfangene i Nord-Norge, mente f.eks. fungerende sjef for den ansvarlige avdelingen i utenrikskommissariatet at de sovjetiske styrkene som sto i Norge, burde få ordre om å rykke videre frem, «til og med Narvik».

Det må fastholdes at sovjetrusserne ikke fulgte opp planene overfor Nord-Norge, og at de nølte i forhold til Svalbard. Man kan derfor ikke konkludere med at «russerne ville ta Nord-Norge». Poenget er at det forelå et sterkt byråkratisk og et noe mer tvetydig militært press i retning av å sikre et sovjetisk militært nærvær i landsdelen, men at overordnede hensyn fikk den øverste politiske ledelsen til ikke å følge oppfordringene fra de militære, eller fra Molotovs underordnede i utenrikskommissariatet. Det er likevel klart at det på høyt nivå forelå mer omfattende planer i forhold til Nord-Norge enn det har vært vanlig å anta.

Når man leser de sovjetiske dokumentene, blir man slått av at de sovjetiske utenriksbyråkratene opererte i en verden som hadde lite til felles med vår virkelighetsforståelse. I flere av dokumentene ble det argumentert med at den norske regjeringen, p.g.a. russernes innsats under kampen mot Hitler, lett ville la seg overtale til å gå med på en avtale om fellesforvar av Nord-Norge. Det var en feilvurdering som kunne ha fått skjebnesvangre følger.

104999